

О. Дашковська, доктор юридичних наук, професор кафедри загальнотеоретичних дисциплін Полтавського юридичного інституту Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

До питання про правові інститути забезпечення прав і свобод людини і громадянина

Становлення демократії в Україні зумовлює необхідність подальшого утвердження чинних і створення нових дієвих механізмів забезпечення прав та свобод людини як найвищої соціальної цінності.

Міжнародні стандарти юридичного забезпечення прав і свобод людини знаходять своє втілення в таких загальних принципах організації і функціонування державно-правових інститутів, як законність, недискримінація, відповідність вимогам демократичного суспільства, гуманізм тощо¹. Вироблення гарантій відповідності вказаним вимогам потребує повсякденного й багаторівневого удосконалення нормативних та правозастосовних механізмів захисту прав людини.

Соціальні, політичні, правові зміни, що відбуваються в Україні, вимагають нових поглядів на проблематику правових інститутів забезпечення прав та свобод людини і громадянина відповідно до тих стандартів, принципів і норм, які відпрацьовані світовим співтовариством. Сьогодні зростає вплив міжнародних норм, принципів і стандартів міжнародного права на становлення, удосконалення і розвиток національної системи права². Процес утвердження пріоритету прав людини, перетворення їх гарантій на реально існуючі, а не декларативні є важливою інституційною гарантією становлення демократії в Україні, адже «принципи справжньої демократії, прав людини і верховенства права як основоположні європейські ідеали належать до цінностей, що становлять спільну спадщину європейських народів»³, до яких належить і Україна.

¹ Див.: Руда К. М. Адаптація адміністративного законодавства України у сфері охорони особистих прав громадян до норм Європейського Союзу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / К. М. Руда. – Х., 2004. – С. 12.

² Див.: Олефіренко Е. О. Адміністративно-правові гарантії реалізації прав і свобод громадян : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Е. О. Олефіренко. – Ірпінь, 2006. – С. 1.

³ Див.: Головатий С. П. Верховенство права: Ідея. Доктрина. Принцип : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 2008. – С. 23.

Правові інститути забезпечення прав і свобод людини і громадянина, незважаючи на те, що питання їх становлення та ефективного функціонування є надзвичайно актуальними протягом останніх років, цілісної загальнотеоретичної характеристики у вітчизняній юридичній науці не отримали. Сьогодні існує потреба у визначенні місця правових інститутів забезпечення прав і свобод людини і громадянина у правовій системі держави, встановленні їх співвідношення з такими поняттями, як способи захисту прав і свобод, їх гарантії, принципи і стандарти забезпечення тощо, розмежування понять «забезпечення», «захист», «охорона», «реалізація» з іншими близькими до них за значенням поняттями.

Під гарантіями прав і свобод людини і громадянина традиційно розуміється система загальних (політичних, економічних, духовних та ін.) і спеціально-юридичних засобів та інститутів, спрямованих на створення умов для реалізації прав людини, а також забезпечення їх всебічної охорони та захисту від порушень¹.

Гарантії прав і свобод виражають досягнутий рівень розвитку сфер життя як окремо взятої особи, так і суспільства в цілому. Їм притаманні такі ознаки: нормативність, формальна визначеність, системність, фундаментальність, безперервність дії, значущість, забезпеченість державою, універсальність, пріоритетність, індивідуальність дії².

Гарантії прав і свобод людини та громадянина є системою норм, принципів та вимог, які забезпечують процес дотримання прав та законних інтересів людини. Призначенням гарантії є забезпечення найсприятливіших умов для реалізації конституційно закріпленого статусу людини. Таким чином, гарантії є засобом, що забезпечує перехід від передбачених конституцією можливостей до реальної дійсності³.

В юридичній літературі існує такий розподіл інституційних гарантій: а) за видами прав і свобод людини і громадянина — гарантії економічних прав, політичних прав; соціальних прав; громадянських прав; ідеологічних прав; культурних прав; б) залежно від території поши-

¹ Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х., 2009. – С. 456.

² Див.: Магновський І. Й. Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / І. Й. Магновський. – К., 2003. – С. 12.

³ Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / відп. ред. О. Зайчук ; наук. ред. Н. Оніщенко. – К., 2006.

рення — внутрішньодержавні гарантії, які розподіляються на державні, локальні і корпоративні та міжнародні гарантії, які підрозділяються на всесвітні та регіональні; в) залежно від того, якими соціальними нормами вони встановлені, — нормативно-правові і нормативно-неправові; г) залежно від форми закріплення в нормативних актах — конституційні й галузеві; д) залежно від характеру правових норм — матеріальні й процесуальні; е) за способом викладення в нормативно-правових актах — прості, складні і змішані; ж) залежно від того, які органи залучаються до захисту прав і свобод людини, — судові і несудові; з) залежно від функціональної спрямованості — гарантії реалізації, гарантії охорони і гарантії захисту прав і свобод людини і громадянина¹.

Слід погодитися з тим, що теоретико-правове поняття гарантій прав і свобод людини — явище історичне, тому що їх розвиток завжди передбачав історичну спадкоємність уявлень про них із минулими поглядами на людину як на учасника соціального життя². Як показує міжнародний досвід, ефективність гарантій основних прав і свобод людини та громадянина залежить від рівня розвитку правових інститутів демократії, стану економіки, засобів розподілу життєвих благ, правотворчої діяльності в суспільстві, рівня правового виховання і культури населення, ступеня суспільної злагоди, наявності належного функціонування державної влади та ін. Існування ефективної системи забезпечення прав людини є не лише однією з ознак правової держави, а й способом її існування, коли правова державність забезпечується шляхом ряду фундаментальних правових принципів, що закріплюються на найвищому конституційному рівні, і які групуються навколо центральної ідеї пріоритету та безумовної цінності прав і свобод людини³. Саме це зумовлює потребу дослідження поряд із гарантіями прав людини ще й інститутів їх забезпечення.

Так, інститути забезпечення та функціонування прав і свобод людини і громадянина мають розглядатися як певні показники цих прав,

¹ Див.: Заворотченко Т. М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Т. М. Заворотченко ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2002. – С. 4.

² Див.: Магновський І. Й. Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / І. Й. Магновський. – К., 2003. – С. 11.

³ Див.: Пушкіна О. В. Конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / О. В. Пушкіна ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2008. – С. 19.

які заохочують або зобов'язують держави¹, регламентують права і свободи людини в конкретній сфері її життєдіяльності, визначаючи, які зобов'язання держави можуть чи мають брати на себе для забезпечення людських прав, якими гарантіями підкріплені ці права і свободи, ступінь обов'язковості закріплення їх вимог у національних правових актах тощо².

В умовах глобалізації дедалі більшого значення набувають міжнародні механізми забезпечення прав людини як сукупність принципів, норм, правил та процедур, які встановлені на рівні міжнародного права і дотримуються державами у процесі їхньої внутрішньої та зовнішньої діяльності в галузі прав людини, а також система міжнародних інститутів, покликаних сприяти контролю за дотриманням прав людини, їх захисту та забезпеченню³.

Особливістю міжнародно-правових інститутів забезпечення прав і свобод людини і громадянина є те, що вони встановлюються спільними зусиллями держав за їх взаємною згодою і закріплюються у відповідних міжнародно-правових угодах та актах⁴. Саме тому однією з ознак міжнародних правових інститутів забезпечення прав і свобод людини і громадянина, які відрізняють їх від національних інститутів забезпечення, є їх універсальність. Вона відображена в окремих нормах міжнародних договорів з прав людини, зокрема, ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права закріплює, що кожна держава повинна поважати і забезпечувати усім особам на своїй території надані права, без будь-яких відмінностей на основі расової приналежності, кольору шкіри, статі, мови, релігійних та інших поглядів, національного або соціального походження, майнового або іншого статусу.

Сутність універсальності інститутів забезпечення та функціонування політичних прав і свобод полягає у тому, що вони є єдиними для усіх держав, які приєдналися до відповідного міжнародного акта (у разі якщо останній є джерелом їх закріплення), а вимоги, що вста-

¹ Див.: Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К., 2004. – С. 19.

² Див.: Буткевич В. Г. Міжнародне право: Основні галузі права / В. Г. Буткевич. – К., 2004. – С. 208.

³ Див.: Пушкіна О. В. Конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / О. В. Пушкіна. – Х., 2008. – С. 28.

⁴ Див.: Пастухова Л. В. Ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції про захист прав і основних свобод людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Л. В. Пастухова ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – С. 5.

новлюються ним, мають однаковий ступінь імперативності, незалежно від того, у якій державі вони застосовуються. Всесвітня декларація з прав людини проголошує, що всі права людини універсальні, неподільні, взаємозв'язані й взаємозалежні. Міжнародне співтовариство повинно ставитися до прав людини глобально, на справедливій і рівній основі, з однаковим підходом й увагою. Слід враховувати значення національної і релігійної специфіки, різних історичних, культурних і релігійних особливостей, отже, держави, незалежно від політичних, економічних і культурних систем зобов'язані заохочувати й захищати усі права людини й основні свободи.

Важливу роль у становленні й розвитку інститутів забезпечення прав і свобод людини і громадянина відіграють міжнародні організації. Функції та повноваження головних і спеціалізованих органів ООН у сфері прав людини складаються з міжнародно-правових документів про права людини та загальних рекомендацій із цієї проблеми, із здійснення опосередкованого контролю за реалізацією державами взятих на себе зобов'язань, а також полягають у діяльності з надання інформації і техніко-гуманітарної допомоги¹.

Формування міжнародних стандартів прав людини відбувається шляхом: а) прийняття багатосторонніх договорів; б) прийняття актів органами ООН; в) здійснення процедур, які передбачають реалізацію заходів, спрямованих на досягнення певного прогресу у сфері прав людини; г) винесення рішень та консультативних висновків Міжнародним Судом ООН з метою з'ясування змісту принципів та норм у міжнародному праві прав людини².

Найбільш значущими джерелами закріплення міжнародних стандартів прав людини як основоположного орієнтира у функціонуванні інститутів забезпечення та функціонування прав і свобод людини і громадянина є Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок, Конвенція про захист прав дитини, інші міжнародні договори, що є правовою основою діяльності конвенційних органів ООН.

У той же час слід погодитись із твердженням, що права людини можуть виступати універсальною правовою цінністю навіть за умов

¹ Див.: Шкуратенко О. Участь України в ООН по законодавчому визначенню міжнародних стандартів прав і свобод людини / О. Шкуратенко // Право України. – 2002. – № 3. – С. 59.

² Див.: Бурлак О. В. Поняття міжнародного стандарту в міжнародному праві прав людини / О. В. Бурлак // Держава і право. – Вип. 33. – С. 511.

неприйняття окремими державами універсальності прав як конкретних формулювань міжнародно-правових актів, адже це не виключає універсальності ідеї прав людини як міри її свободи та рівності, що формується на основі уявлень про справедливість. Співвідношення універсальності та культурної особливості прав людини не є усталеним, а постійно змінюється, що пов'язано з динамікою суспільних відносин, зокрема у сфері визнання та реалізації прав¹. У цьому випадку забезпечення прав і свобод людини і громадянина є завданням національних правових інститутів, формування й ефективне функціонування яких є на сьогодні пріоритетним завданням кожної демократичної держави.

Отже, правові інститути забезпечення прав і свобод людини і громадянина є окремими правовими категоріями, які мають універсальний характер та регламентують права і свободи людини в конкретній сфері її життєдіяльності, визначаючи, які зобов'язання повинні виконувати держави для забезпечення людських прав та якими гарантіями підкріплені ці права і свободи.

¹ Див.: Разметаєва Ю. С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ю. С. Разметаєва ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2009. – С. 10.